

מקום ופדגוגיה

דויד אור

הנרי דייויד תורו (Henry David Thoreau) עבר לחיות ליד אגם רגיל בפרברי כפר נידח בניו אינגלנד, "כדי לדחוק את החיים לפינה ולהביאם למובן הפשוט ביותר שלהם". תורו לא חקר את אגם וולדן, יתרה מכך – הוא הלך לחיות, על פי דבריו, "בצורה מודעת". הוא לא חיפש את הרחוק והאקזוטי, אלא את הרגיל, את "עובדות החיים הבסיסיות". הוא לא יצר מידע שימושי במיוחד, אך הוא חי את הנושא בזהירות, בוחן את וולדן, את סביבתו, ואת עצמו. בתהליך חשף משהו מן הפוטנציאל הגלום בשכיח, במקומותינו, בעצמנו ובשילוב שבין השלושה.

בלשון בת זמננו, המסע של תורו היה "בין-תחומי". וולדן הינו פסיפס של פילוסופיה, היסטוריה, גיאולוגיה, פולקלור, ארכיאולוגיה, כלכלה, פוליטיקה, חינוך ועוד. הוא לא הגביל עצמו לתחום אקדמי מסוים. ה"תחום" שלו היה רחב כמו דמיונו ומוגבל כמו 28.12 הדולרים שהוציא עבור רכישת ביתו. תורו חי את הנושא. וולדן הוא יותר מיומן המכיל את מחשבותיו, זהו תיעוד של מעשיו וחוויותיו. אם, כפי שהביע זאת וויטהד (Whitehead), "העולם המלומד... מבוית משום שמעולם לא הוטרד על-ידי עובדות", הרי שבולדן יש אך מעט שהוא מאולץ. העובדות, שכללו את אגם וולדן ואת תורו עצמו – עוררו, בלבד, והפחידו את האינטלקט של תורו. הוא איננו התצפיתן הביישן אשר אישיותו והאינטלקט שלו נותרים זרים זה לזה. עבור תורו, הפילוסופיה חשובה דיה כדי "לחיות על פי כלליה... לפתור את קשיי החיים לא רק באופן תיאורטי אלא גם מעשית". בסופו של דבר הנושא של תורו – היה תורו; מטרתו – שלמות, הכלי – אגם וולדן והשיטה – ראייה פשוטה.

מלבד ערכו הספרותי והפילוסופי, וולדן הוא תרופה שכנגד הרעיון הגורס כי חינוך הוא פעילות פסיבית, המתרחשת בתוך חדרי לימוד מגיל שש ועד עשרים ואחת. בניגוד לנטייה להפריד תחומי ידע ולהפריד את האינטלקט מהסובב אותן, וולדן מהווה מודל של האיחוד האפשרי בין אישיות, חינוך ומקום. עבור תורו, וולדן הוא יותר מן המיקום הגיאוגרפי. הוא מעבדה לתצפית וניסוי, מאגר מידע בגיאולוגיה, היסטוריה, חי וצומח; מקור להשראה והתחדשות ונקודת מבחן לאדם. וולדן איננו מונולוג, אלא דיאלוג בין אדם ומקום. במובן מסויים, וולדן הוא זה שכתב את תורו. גאוניותו, אני חושב, בכך שהרשה לעצמו להיות מעוצב על ידי המקום, בדרך בה אפשר למקום הזה לדבר בקולו שלו.

בימינו, להוציא ממקבץ מבנים אשר בהם למידה אמורה להתרחש, אין למקום חשיבות מיוחדת בחינוך. המכללה או האוניברסיטה הטיפוסית מאורגנת סביב גופים

של ידע מקובצים במחלקות. בדפדוף בשנתון האוניברסיטה, ספק אם נמצא קורסים הדנים באקולוגיה, משק המים, גיאולוגיה, היסטוריה, כלכלה, פוליטיקה, אנרגיה, מזון, סילוק פסולת וארכיטקטורה של הקמפוס או קהילתו. גם הסבירות שנמצא קורסים המציעים הארה לסטודנט המודרני באומנות החיים הטובים במקום בו הוא חי, נמוכה למדי. תוכנית הלימודים הממוצעת היא תזכורת להערתו של קיירקגארד (Kierkegaard) (לאחר שקרא את הקובץ העצום של הפילוסופיה של הגל, שהגל "טיפל בכל הנושאים, מלבד השאלה כיצד צריך האדם לחיות את חייו". בדומה לכך, הרבה ממה שמועבר בתור ידע הוא לא יותר מאשר מופשט הנערם על גבי עוד מופשט, המנותק מחוויות ממשיות, מבעיות אמיתיות ומהמקומות בהם אנו חיים ועובדים. במובן זה המקום הוא אוטופי, או במילים אחרות "שום מקום".

פסחנו על החשיבות של מקום בחינוך ממספר סיבות. הראשונה היא הקלות בה אנו מתעלמים מן המיידי והמצוי. אותם הדברים הקרובים ביותר פיזית, הם לפעמים הקשים ביותר לאיתור. שנית, למדקדים בלשון, "מקום" הוא מושג מעורפל. אך, תורו עצמו לא התאמץ להגדיר גבולות מדויקים למקומו וכן לא היה הדבר הכרחי. וולדן הוא מחקר של אזור קטן דיו כדי לחצותו ביום אחד ואף על פי כן לבחנו בקפידה. מקום תמיד מוגדר בקנה מידה אנושי: בית, שכונה, קהילה, ארבעים דונם, אלף דונם.

מקום הוא מושג מעורפל בקרב מחנכים מפני שאנו, במידה רבה, אנשים תלושים ממקום, אשר לגביהם הסביבה הקרובה אינה עוד מקור מזון, מים, פרנסה, אנרגיה, חומרים, חברים, בילוי או מקור השראה מקודש. אנו, כפי שציין פעם ריימונד דסמן (Raymond Dasmann) "אנשי הביוספרה", מקבלים אספקה שותפת של הדברים הללו ממקומות בעולם הזרים לנו, כמו גם המקומות אליהם אנו מפנים את הפסולת הרעילה והרדיואקטיבית שלנו, את הזבל, הביוב, והפסולת התעשייתית. אנחנו מבזבזים כמות עצומה של זמן ואנרגיה בלהגיע למקום אחר. האמריקאי הממוצע עובר דירה עשר פעמים בחייו, ומבלה אין ספור שעות בשדות תעופה ובכבישים בדרכו למקומות דומים במידה רבה לאלו שהותיר אחריו. חיינו מתקיימים בתוך הביטוי הארכיטקטוני של ניכור: מרכז הקניות, דירה, "רצועת הניאון", כביש מהיר, מגדלי הזכוכית ופיתוח אחיד - מבנים אשר אינם מעודדים תחושה של שורשיות, אחריות ושייכות.

סיבה שלישית נעוצה בכך שמקום בהגדרתו הוא נקודתי ואילו המחשבה האנושית הולכת ומתפתחת לכיוון המופשט. הסכנה שבמופשט טמונה חלקית במה שוויטהד (Whitehead) תיאר כ"אשליה של קונקרטיזם שלא במקומה": הבלבול שבין סמלים ומציאות. התוצאות הן שוות ערך, כפי שהביע זאת אדם אחד, לאכילת התפריט במקום הארוחה. מילים ותאוריות מתמלאות חיים משל עצמן, עצמאיות ונפרדות מן המציאות

אותה הן אמורות לשקף, והתוצאות הן טרגיות פעמים רבות. לואיס ממפורד (Lewis Mumford) תיאר את המקרה הגרוע ביותר:

"האינטליגנציה המופשטת, הפועלת בתוך המנגנון התפיסתי שלה בשדה הפרטי שלה, הופכת למעשה למכשיר כפייתי: זהו רסיס חלקי ויהיר מאישיות אנושית שלמה - הנחוש בדעתו להתאים את העולם למושגים הפשוטים שלו, ודוחה כל אינטרס וערך שאינם מתיישבים עם הנחותיו, ובכך מונע מעצמו כל תפקוד שיתופי ופורה שהוא חלק מן החיים - רגש, תחושה, שמחה, שגשוג, דמיון חופשי - ובקיצור, המקורות המשחררים של יצירתיות בלתי צפויה ובלתי ניתנת לשליטה".

תוך קליטה של חלק קטן מכלל המציאות, מעוותת ההפשטה את יכולת התפיסה. בהכחשה של רגשות טבעיים, היא מעוותת ומאבדת פוטנציאל אנושי. למוח המופשט, כל מקום יקלט כ'עסקת נדל'ן' או כמשאב טבע, ותו לא. האפשרויות הרחבות יותר הטמונות במקום מבחינה כלכלית, אקולוגית, חברתית, פוליטית ורוחנית, נעלמות בשיקול התועלתני הטהור.

הרעיון של המקום ככלי חינוכי משמעותי הוצע על-ידי ג'ון דיואי (John Dewey) בעבודה שכתב ב-1897. דיואי הציע ש"נבנה כל אחד מבתי הספר שלנו כדגם מוקטן המשקף את הנעשה בחברה הגדולה שבחוץ". הוא התכוון להרחיב את ההתמקדות של החינוך בנושאים שהגדיר "ספציפיים מאוד, חד צדדיים, וצרים". דיואי הציע לשלב בתוכנית הלימודים את כל בית הספר, עם הקשר שלו לקהילה ותיפקודו הפנימי.

ה"לימוד האזורי" (Regional Survey) ששיקף תפיסה רחבה יותר של הנושא "מקום" בחינוך, פותח על-ידי לואיס ממפורד בשנות הארבעים של המאה הנוכחית (20). במילותיו של ממפורד היה הלימוד האזורי:

"לא משהו שיש להוסיפו לתוכנית לימודים צפופה בלאו הכי. הוא (בפוטנציאל) עמוד השידרה של שיטת לימוד מתוקנת, בה כל אספקט מדעי או אומנותי נלמד בהקשר סביבתי מן הפרט אל הכלל; בה כל נושא מקושר ישירות ובצורה רציפה לניסיונו האישי של התלמיד על מקומו ועל קהילתו. לימוד אזורי חייב להתחיל עם בדיקתו הראשונה של הילד את חצר ביתו, הוא מוכרח להמשיך ולהתרחב ולהעמיק, בכל שלב התפתחותי, עד שהתלמיד מסוגל לראות ולחוות, לקשר ולחבר בין החלקים הנפרדים של סביבתו, שלא היו ידועים לו עד כה".

הלימוד האזורי (ממפורד מציג את וולדן כדוגמה קלאסית) כלל לימוד אינטנסיבי של הסביבה המקומית על ידי מומחים וכן כל אחד ואחד מחברי הקהילה ובהם גם ילדי בית הספר. כמטרה עיקרית של החינוך, הלימוד האזורי ראה לעצמו לנכון ליצור את החשיבה שהיא מעבר לתחומי מדע ספציפיים, לטפח שיתוף פעולה ולמחוק את ההפרדה בין עובדות וערכים, בין עבר ועתיד, בין טבעי ומעשה ידי אדם. מעבר לחינוך, ראה ממפורד

בחינוך האזורי בסיס לתכנון וכינון חברה תקינה וכמנוף לשיתוף נרחב של הציבור. השילוב של מקום במערכת החינוכית חשוב מארבע סיבות. האחת, משום שהוא דורש שילוב של שכל וניסיון. הכיתה הטיפוסית היא זירה להרצאות ודיונים, כאשר שניהם מהווים כלי חשוב להתפתחות אינטלקטואלית. לימוד המקום מערב מימדים משלימים של האינטלקט: תצפיות ישירות, חקר, התנסות והיכולת ליישם ידע. האחרון נחשב לסתם "לימוד מקצועי". לדידם של ממפורד ודיואי, כישורים מעשיים ויכולת ביצוע היו חלק בלתי נפרד והכרחי של 'התנסות', של חשיבה נכונה ובהתפתחות של האדם השלם. שניהם האמינו שרכישת כישורים פיזיים - ידניים הינה חיונית לחידוד האינטלקט. ושוב דיואי:

"אין אנו יכולים להתעלם מהחשיבות החינוכית שהמגע הקרוב והאינטימי עם הטבע, המגע הבלתי אמצעי עם דברים אמיתיים וחומרים שונים, עם התהליך הממשי של העיבוד, וידיעת תכונותיהם ושימושיהם המיוחדים. בכל אלו יש תרגול מתמיד של התבוננות, של כושר המצאה, דמיון בונה, מחשבה לוגית וקשר למציאות הנרכש דרך המגע הישיר עם המוחשי. ישנה עוצמה חינוכית באריגה, נגרות, סנדלרות, צורפות ונפחות, שפועלת בהתמדה".

ובדומה לכך מצהיר וויטהד:

"ישנו תיאום בין החושים והמחשבה וכן השפעה הדדית בין פעולת המוח והיצירה החומרית. בקשר הזה הידיים חשובות במיוחד. השאלה האם הידיים האנושיות יצרו את השכל האנושי או שהשכל האנושי הוא שיצר את הידיים מהווה נקודת מחלוקת, אך אין ספק שהקשר ביניהם הוא אינטימי והדדי".

בהדדיות זו שבין חשיבה ועשייה, הידע מאבד הרבה מין ההפשטה שבו, והופך לכלי שימושי במקומות ספציפיים ובפתרון בעיות ממשיות ועכשוויות.

סיבה שניה להיות המקום כלי חינוכי חשוב, נעוצה בכך שהוא מתגבר על המכשול של "התמחות יתר" שכבר כונתה בתואר המחלה הסופנית של התרבות בת זמננו. התמחות זו לבטח מחלישה את האינטלקט הפרטי. התרופה שממפורד מציע לצרות האופקים היא לאזן את החשיבה המפרקת (אנאליזה) עם חשיבה מחברת (סינתזה). מטרה זו אינה יכולה להיות מושגת על-ידי הוספת קורסים למערכת עמוסה בלאו הכי, או בארגון מחדש של מערכת שכבר תוכננה "לייצור" מומחים. ההצלחה תתקבל רק תוך שינוי מטרות החינוך - שינוי שיוביל לגיוון בכיווני מחשבה והבנה רחבה יותר של הקשרים בין נושאים ודברים. לימוד על מקום, הוא מעין מעבדה המשלבת תפקוד חברתי ותהליך טבעי, בצורה מגוונת ומורכבת. לכל מקום הסטוריה הומנית ועבר גיאולוגי: כל מקום הוא חלק ממערכת אקולוגית נרחבת הכוללת מיני-מערכות, הוא נוף עם חי וצומח מסויימים. יושבי המקום הם חלק מהסדר החברתי, הכלכלי והפוליטי: הם מייבאים

או מייצאים אנרגיה, חומרים, מים ופסולת. הם קשורים באין-ספור קשרים למקומות אחרים. מקום לא ניתן להבנה מנקודת המבט הצרה של תחום אחד ויחיד, הוא ניתן להבנה רק בשכלול של כל חלקי הפסיפס על תופעותיו ובעיותיו. כיתה ומעבדה סגורה הן מקומות אידיאליים על מנת להצר את המציאות ולהתמקד על החלקי והקטן. לימוד מקום, לעומת זאת, מאפשר לנו להרחיב את תחום התמקדותנו, לבחון את יחסי הגומלין בין תחומים ולהאריך את תפיסת הזמן שלנו.

חשוב לא להפסיק ללמוד ברגע של השגת הבנה אינטלקטואלית. יש לעודד את התלמידים לפעול על בסיס הידע הנרכש מהסביבה - לזהות פרויקטים שיקדמו ויגבירו תחושת מסוגלות עצמית, לימוד בין תחומי, ויכולות פיזיות, כמו מדיניות בנושאי מזון, אנרגיה, ארכיטקטורה ופסולת. אלו מספקים הזדמנויות אינטלקטואליות והתנסויות המערבות תחומים שונים ודנות בבעיות ממשיות. אם הסביבה מכילה בתוכה גם אזורים טבעיים כיערות, נחלים ושטחים חקלאיים, הרי שהאפשרויות ללימוד והעשרה סביבתית מוכפלות בהתאם.

ולבסוף, עבור ממפורד ודיואי הרבה ממחלות הציוליזציה המודרנית נקשרים להתפוררותה של הקהילה הקטנה. דיואי כתב שנת 1927: "הכיבוש וההרס החלקי של הקהילה המקומית על-ידי סוכנויות זרות הוא הגורם המיידני לחוסר יציבות, התפוררות וחוסר מנוחה המאפיינים את התקופה הנוכחית". ללימוד המקום אם כך, יש משמעות שלישית של חינוך-מחדש את האומנות של חיים במקום בו נמצאים. יש להבחין בין תושב ומקומי. תושב הוא מאכלס זמני, מוציא מעט שורשים, משקיע מעט, יודע מעט ואולי אף לא איכפתי לגבי סביבתו המיידית מעבר ליכולתה לתרום לו. כתוצאה וסיבה לחוסר שייכות, התושב חי בעולם סגור של בניין משרדים, מרכז קניות, מכונית, דירה ובית בפרברים, כשהוא צופה בטלוויזיה ארבע שעות ביום בממוצע. מקומי לעומתו, נמצא במערכת יחסים אינטימית, אורגנית ומזינה הדדית עם המקום בו הוא חי. להיות מקומי טוב זוהי אומנות הדורשת ידע מדוקדק על המקום, יכולת התבוננות ותחושת איכפתיות ושורשיות. להיות תושב מצריך כסף ומפה. תושב יכול לשבת כמעט בכל מקום המספק הכנסה. מקומיים נושאים על עצמם את סימני המקום, צורת הדיבור, לבוש והתנהגות. עקורים ממקומם, הם מתגעגעים לחזור הביתה. מבחינה היסטורית, מקומיים פוגעים פחות באזורם ובאזורים של אחרים. הם גם נוטים להיות שכנים טובים ואזרחים ישרים. במילים אחרות, הם הבסיס לקהילה היציבה, שממפורד, דיואי וג'פרסון ראו כמרכיב ההכרחי בדמוקרטיה.

פול שפרד (Paul Shepard) מסביר את היציבות של המקומיים כתוצאה של השפעה הדדית בין נפש האדם ונוף מקומי מסויים. "טופוגרפיה", הוא טוען, "היא מודל לדפוסי ההכרה". התצורות הפיזיות והביולוגיות של מקום מוטבעות בנפש כך ש"ההכרה,

האישיות, היצירתיות והבגרות - כולן קשורות דרך זו או אחרת לתבנית מרחבית כלשהי". משום כך, ילד חייב לקבל הזדמנות "לספוג את המקום, ואילו המתבגר או המבוגר חשוב שיהיה מסוגל לשוב לאותו מקום ולהתעמק בקרקע הגלויה של אישיותו". אם כן, ידיעת המקום - היכן אתה ומאיפה באת, שזורה בידיעתך את עצמך. 'נוף סביבתי' מעצב 'נוף פנימי'. וכך, הרס של מקומות מהווה גם חורבן פסיכולוגי, היות והוא מקטין את הפוטנציאל של בשלות והתמקמות במקום מסוים. אם שפרד צודק, ואני מאמין שכן, הרי שאנו משלמים מחיר יקר עבור השיפוץ המסיבי של הנוף הצפון אמריקני בחמישים השנים האחרונות.

לאנשים תלושים, חינוך בנושאי "התמקמות" הוא לימוד משקם: יש בו שחרור מלימוד קודם של הרגלים ישנים של בזבז ותלות. לימוד זה דורש, ראשית, את היכולת לשמר ולהשתמש בפוטנציאל של מקום. אחד ההישגים הגדולים של העשורים האחרונים היא התגלית של עד כמה מסוגלים אנשים פשוטים לעשות למען עצמם במקומותיהם. המשמעות של עובדה זו תואמת את ההכרה הגוברת בפגיעות ובמחיר האקולוגי, הפרטי והכלכלי של מערכות ממורכזות בסדר גודל גדול, אם בשליטה ציבורית או פרטית. טכנולוגיות בסדר גודל קטן יותר הן בדרך כלל זולות יותר וגמישות יותר ואינן מערערות את המוסדות הדמוקרטיים בדרישה לריכוז נכסים, מומחים וסמכויות פוליטיות. כמכלול, הן מרחיבות באופן משמעותי ביותר את הפוטנציאל של מקומות מעוצבים אקולוגית ומפותחים אינטנסיבית - לתאום את צרכי האנושות באופן בר-קיימא.

חינוך ל"התמקמות מחדש" חייב לכלול הקניית אתיקה מעשית כלפי הסביבה. נחזור לקנה מידה של לאופולד: "דבר הוא נכון כאשר הוא שואף לשמר את השלמות, היציבות והיופי של הקהילה הביוטית. הוא אינו נכון כאשר הוא שואף אחרת". גישה זו מציגה פתרון מהיר לשאלת שימושינו בסביבתנו. מנקודת המבט של חינוך, אבן הנגף להתפתחות אתיקה סביבתית אינה מורכבות הנושא אלא העובדה, כפי שהציג זאת לאופולד, "שמערכת החינוך שלנו מתרחקת ממודעות עזה ועמוקה לאדמה".

ביקורות יכולות לטעון שלימוד המקום יהיה קרתני, מצומצם וצר ביסודו. אילו היה המקום כל תחום ההתמקדות של החינוך, ייתכן שכן. אך לימוד המקום יהיה רק חלק ממערכת לימודים רחבה יותר שתכלול לימוד יחסים בין מקומות שונים. לדידו של ממפורד, מקום היה פשוט מאוד הנדבך הראשון והמיידית ביותר בסדרת נדבכים המובילה לאזור שלם כמערכת של מקומות קטנים. צרות אופקים אינה תוצאה של הנושא הנלמד אלא של צורת הלימוד. לואיס תומס היה מסוגל, אחרי הכל, לצפות בכוכב הלכת דרך תפקודו של תא בודד.

על הפרק עומדים יחסינו עם מקומותינו שלנו. מהו האיזון הנכון בין ניידות ושורשיות? יתרה מכך, האם שורשיות ונייחות הם מושגים זהים? כמה זמן לוקח לאדם ללמוד מספיק

על מקום על מנת להחשב מקומי ולא תושב? תהא התשובה אשר תהא, חוסר תחושת השייכות, "הערצת התלישות", היא אנדמית והמחיר שלה הוא הרס הקהילה המצומצמת, וניוון חברתי ואקולוגי. אין אנו המשוטטים חסרי המעצורים הראשונים מבני מינינו. אך נדודינו הם בקנה מידה גדול והרסני יותר מאי פעם.

אין ביכולתנו לפתור בעיות מעמיקות אלו במהירות, אך אנו יכולים להתחיל וללמוד איך להתמקם מחדש במקומותינו. כפי שאומר וונדל ברי: "באהבה, בידיעה, בכשרון, בהערכה". תוך החזרת תוכן לחיינו בתהליך. בעולם בו דברים רבים מתכלים ונעלמים, החזיתות הנכונות לחקור ולסקור, הן המקומות בהם אנו חיים ועובדים.